

آیرونی و بررسی نقش آن در شکل‌گیری ادبیات نمایشی ایران

پیش‌درآمد

سرشناسه : رحیمی، پوپک، ۱۳۶۲ -
 عنوان و پدیدآور : آبرونی و بررسی نقش آن در شکل‌گیری ادبیات نمایشی ایران / پوپک رحیمی.
 مشخصات نشر : تهران: سبزان، ۱۳۹۵.
 مشخصات ظاهری : ۱۶۰ ص.
 شابک : 978-600-117-176-5
 وضعیت فهرست نویسی : فیا
 موضوع : کنایه در ادبیات
 موضوع : نمایشنامه فارسی -- ایران -- تاریخ و نقد
 رده بندی کنگره : ۱۳۹۵/۳/۹۶۳/۳۶۳ PIR
 رده بی دی یو : ۸۶۰/۴۲
 شماره کتاب‌سازی ملی : ۴۱۸۷۴۵۸

انتشارات سبزان

میدان فردوسی - خیابان فرصت - ساختمان ۴۴ - تلفن: ۸۸۳۱۹۵۵۸-۸۸۸۴۷۰۴۴

آبرونی و بررسی نقش آن در شکل‌گیری ادبیات نمایشی ایران

• نویسنده: پوپک رحیمی

• ناشر: سبزان

• خدمات نشر: واحد فنی سبزان

۸۸۳۴۸۹۹۱-۸۸۳۱۹۵۵۷

• نوبت چاپ: اول ۱۳۹۵

• تیراژ: ۳۰۰ نسخه

• قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

• چاپ و صحافی: معراج

فروش اینترنتی و online از طریق سایت‌ای کتاب www.iiketab.com

شابک ۵-۱۷۶-۱۱۷-۶۰۰-۹۷۸ ISBN:978-600-117-176-5

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۷
مقدمه.....	۱۱
آیرونی چیست؟.....	۱۷
آیا آیرونی تاریخ جدیدی است؟.....	۲۰
چگونه تشخیص بدهیم آیرونی دارف هستیم؟.....	۲۵
گونه‌های مختلف آیرونی کدام است؟.....	۳۲
آیرونی کلامی.....	۳۲
آیرونی سقراطی.....	۳۳
آیرونی موقعیت.....	۳۳
آیرونی رادیکال.....	۳۵
آیرونی غیر شخصی.....	۳۵
آیرونی ساختاری.....	۳۵
آیرونی رماتیک.....	۳۷
آیرونی خودکاهی.....	۳۸
آیرونی نقش ساده‌لوح.....	۴۰
آیرونی خودزنی.....	۴۰
آیرونی ناهمخوانی ساده.....	۴۰
آیرونی عمومی نمایش.....	۴۰
آیرونی نمایشی.....	۴۰
آیرونی تقدیر یا سرنوشت.....	۴۱

- ۴۲..... آبرونی حادثه
- ۴۲..... آبرونی کلی
- ۴۳..... رابطه میان آبرونی و تئاتر
- ۴۵..... نظریه پردازان ادبی بزرگ در ارتباط با آبرونی چه گفته اند؟
- ۴۵..... متیو آرنولد و تی. اس. الیوت
- ۴۷..... آی. ای. ریچاردز
- ۴۸..... نقاد
- ۵۲..... کی یونگ
- ۵۴..... تعریف طنز، طعنه
- ۵۵..... عامه پسند چیست؟
- ۵۶..... چرا سقراط خود را خردمند قیاس کرد؟
- ۵۶..... طنز استهزایی
- ۵۷..... کلام آخر: دوگانگی طنز و طعنه خمار، عوام
- ۵۸..... نور تروپ فرای
- ۶۰..... دی. سی. ماک
- ۶۲..... فروید
- ۶۳..... باختین
- ۶۳..... پست مدرنیسم
- ۶۵..... آبرونی در ادبیات کلاسیک ایران
- ۶۶..... آبرونی در شاهنامه
- ۶۹..... آبرونی در آثار عبید زاکانی
- ۷۱..... آبرونی در مثنوی مولوی

۷۵..... جستاری بر ادبیات نمایشی و نمایش ایرانی

۷۵..... ادبیات نمایشی چیست؟

۷۶..... در مورد سابقه نمایش در ایران بیشتر بدانیم

۸۲..... تئاتر مدرن اروپایی چگونه به ایران راه یافت؟

نمایش‌های ایرانی چگونه از آبرونی استفاده می‌کنند؟ ۸۷

آبرونی در خیمه‌شب‌بازی ۸۷

آبرونی در شعبده‌بازی (حقه‌بازی) ۸۹

آبرونی در دلقک‌بازی (مسخره‌بازی) ۸۹

آبرونی در نمایش‌های شبیه مضحک یا تقلید ۹۱

آبرونی در لال بازی ۹۴

آبرونی در بقال‌بازی ۹۵

آبرونی در نمایش‌های کچلک‌بازی ۹۷

آبرونی در سیاه‌بازی یا روح‌حی ۹۹

آبرونی در نقال ۱۰۳

آبرونی در نغزیه و نغزیه مضحک ۱۰۴

نمایشنامه‌نویسی در دوران قاجار ۱۰۹

نگاه آخوندزاده به آبرونی ۱۱۷

نگاه میرزا آقا تبریزی به آبرونی ۱۲۱

واکاوی آبرونی‌های نمایشنامه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده ۱۲۳

حکایت وزیر خان لنکران یا سراب ۱۲۳

حکایت خرس قولدور باسان یا دزدافکن ۱۲۷

حکایت مرد خسیس یا حاجی قره ۱۲۹

حکایت وکلای مرافعه تبریز ۱۳۲

حکایت موسیو ژوردان حکیم نباتات و مستعلی‌شاه مشهور به جادوگر ۱۳۴

حکایت ملا ابراهیم خلیل کیمیایگر ۱۳۷

واکاوی آبرونی‌های نمایشنامه‌های میرزا آقا تبریزی ۱۴۱

حکایت سرگذشت اشرف خان حاکم عربستان ۱۴۱

حکومت زمان خان ۱۴۳

۱۴۵ حکایت کربلا رفتن شاه قلی میرزا

۱۴۶ حکایت عاشق شدن آقاهاشم خلخالی

۱۴۹ نقش ایرونی در شکل‌گیری ادبیات نمایشی در ایران

۱۵۵ منابع و مآخذ

www.ketab.ir

پیشگفتار

ادبیات هر سرزمین نه نقد گنجینه‌ای از تبلور احساسی مردمان معاصر خود، نه فقط معیاری برای سنجش فرهنگ و ویژگی‌های اجتماعی، اعتقادی و نوع زندگانی آنان، نه فقط آینه شرایط سیاسی و اجتماعی دوران خود، نه فقط وسیله‌ای برای گوشزد کردن کاسی‌ها و دست‌نخورده‌ها و هدایت مردمان آن سرزمین، بل زبان گویایی است در نقد و ستایش و نکه‌هش ویژگی‌های فرهنگی یک جامعه، آن هم در شرایطی که گاه این ویژگی‌ها جزو تعصبات و "مگو"های آن اجتماع هستند و باید پنهان و دور از نقد بمانند.

ادیبان، شعرا و نویسندگان هر مرز و بوم، آینه تمام‌نمای روابط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی عصر خود هستند که با استفاده از تکنیک‌های ادبی گوناگون، از جمله تشبیه، استعاره، کنایه، توصیف، آبرونی و... به بیان جزئیات جامعه خود پرداخته و آنها را به نقد کشیده‌اند.

این مساله در جوامعی که به خاطر شرایط خاص سیاسی و اجتماعی‌اش جوامع بسته‌تری محسوب می‌شوند، شدت پیدا کرده و رسولان ادبی آن مناطق مجبور به استفاده بیشتری از پیچیدگی‌های کلامی در آثار خود هستند تا بتوانند آنچه خود و جامعه از گفتنش منع شده‌اند را بیان کرده و با گوشزد کردن کاستی‌ها،

قدیمی هر چند کوچک در راستای اصلاح جامعه خود بردارند.

سرزمین‌هایی مانند یونان باستان، که علاوه بر ادبیات، از هنر نمایش هم برای مرتفع کردن این هدف استفاده می‌کردند، تکنیک‌ها و صنعت‌های ادبی بسیاری را در نوع تازه‌ای از ادبیات به نام "ادبیات نمایشی" استفاده کردند که به آن در رسیدن به مقاصدشان کمک بسیاری کرد و از طرف دیگر باعث خلق آثار نمایشی شد که به خاطر ویژگی‌های خاص انتقادی و تاثیرگذاری و جریان‌سازی در جامعه خود و در تاریخ نمایش جهان ماندگار شدند.

کسب‌ما، از این هم از این قافله عقب نمانده و با تکیه بر پشتوانه غنی ادبی و نمایشی خود که سرشار از کنایات ادبی است، توانست با استفاده از تکنیک‌های ادبی، قدم‌های استواری را در پایه‌گذاری ادبیات نمایشی خود بردارد. حال آنکه ادبیات نمایشی - به آن شکل که در اروپا رایج بوده است - در دورانی از تاریخ ایران متولد شد که این کشور در تحولات سیاسی و اجتماعی بزرگی بود که می‌توان به جرات به آن نام رنسانس کوچک ایران را داد. اوایل قرن سیزدهم خورشیدی که در آن دوران تغییر حاکمات ایران، جنگ میان کشورهای مختلف و قرار گرفتن ایران در یک موقعیت استراتژیک جهانی، بسته شدن قراردادهایی به ضرر کشور و در عین حال فقر فرهنگی و اجتماعی مردم و هم‌زمانی آن با ورود موجی از جریان روشنفکری به ایران، همه و همه را برای خلق آثار نمایشی انتقادی آماده کرد که البته با وجود ممیزی‌های شدید دولتی و ممکن نبودن انتقاد صریح، نمایشنامه‌نویسان متقدم - میرزا فتحعلی آخوندزاده و به دنبالش میرزا آقا تبریزی - را وادار کرد که برای بیان مکنونات قلبی مگوی خود، به تکنیک‌های ادبی پناه ببرند. مردم ایران که به واسطه پیشینه ادبی و نمایشی خود با این صناعات غریبه نبودند، در درک مفاهیم اصلی مطروحه توسط نمایشنامه‌نویسان متقدم موفق عمل کردند. میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقا تبریزی، با استفاده از این تکنیک‌ها که در راس آنها آبرونی قرار داشت، توانستند

راه انداخته و با روشنگری‌های خود راه را برای نویسندگان نسل‌های بعد از خود چون صادق هدایت باز کنند.

مطالعه کارکرد این‌گونه صناعات، خصوصاً آبرونی و نقشی که این صنعت در شکل‌گیری ادبیات نمایشی ایران، حفاظت از خالق اثر و بعدتر از آن از خود اثر نمایشی که در آن به کار رفته بود ایفا کرد، می‌تواند بسیار جالب توجه و در ضمن آن بسیار راه‌گشا و آموزنده باشد.

در این کتاب، در پی آنیم تا پس از تعریف واژه آبرونی، ویژگی‌ها و بررسی سوابق و انواع آن، حضور این تکنیک را در ادبیات فارسی و نمایش‌های ایرانی - که زمینه شکل‌گیری ادبیات نمایشی ایران هستند - بررسی کنیم و در انتها، آبرونی‌های بدکارانه در نمایشنامه‌های متقدم ایرانی - آثار میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا کاظمی - را ذکر و کارکرد هر کدام از آنها را بررسی خواهیم نمود.

مقدمه

در فرهنگنامه ادب داسر در تعریف آیرونی آمده است: "در اصطلاح، شگردی است که نویسنده با تکیه به بافت متن، به کلام یا واقعه‌ای ظاهراً صریح، معنایی بسیار متفاوت می‌دهد که در آن دریافتی کاملاً مطایبه‌آمیز از ناهمخوانی وجود دارد. به عبارت دیگر، آیرون، برای ادبی است که در لحن آن نوعی دوگانگی وجود دارد، چنان که نسبت به آنچه گفته شده یا دیده شده، از جنبه‌ای دیگر نامعقول یا نامفهوم است یا متضاد و خلاف انتظار."

با توجه به این تعریف، این نکته به دست می‌آید که آیرون (irony)، تکنیک و صنعتی ادبی است که نوعی دوپهلویی و تناقض مفهومی پنهانی را در ذات خود داراست که باعث می‌شود نویسنده آیرونیست - خالق آیرونی - بتواند مفاهیم مورد نظر خود را در لفافه و در پوشش مفاهیمی دیگر به مخاطبش عرضه کند و مخاطب از کشف منظور اصلی او از پس کلام ظاهری، غرق لذت شود.

با توجه به این تعریف، واضح است که به کار بردن واژه "تضاد" نمی‌تواند به طور کامل، چگونگی شکل‌گیری موقعیت آیرونیکی را توضیح دهد. مقصود نظر از دوگانگی در آیرونی تنها تضاد نیست، گاهی باید "تناقضی" وجود داشته باشد تا موقعیت آیرونیکی شکل بگیرد. تناقضی که در آن امکان جمع اضداد وجود نداشته

باشد. مثلاً آبرونی موقعیت، آبرونی نهفته در آن شرایطی است که کاراکتر در موقعیتی دو پهلو قرار گیرد. موقعیتی که او را بر سر انتخاب بین دو دلخواسته‌اش قرار می‌دهد، دو دلخواسته‌ای که در تناقض با هم قرار دارند و انتخاب یکی مستلزم نابود کردن دیگری است. شکسپیر در آثارش از این نوع آبرونی استفاده فراوانی برده است.

زهره بهره‌مند در مقاله‌ای به نام "آبرونی و تفاوت آن با طنز و صنایع بلاغی مشابه"، توضیح می‌دهد که اگر چه اصطلاح آبرونی در فارسی، معادل کلامی واژه‌هایی چون طنز، ریا، تقیه، فریبکاری، استهزاء، ایهام و... است، اما تمامی این ه‌هایی در کنار هم نیز، باز نمی‌توانند معنای درست و دقیق آبرونی را به عنوان یک تکنیک سبکی متبلور کنند. آبرونی در ذات خود نوعی ایهام و دوپهلویی دارد که گاهی می‌تواند با طنز باشد.

شاید نزدیک‌ترین واژه فارسی به مفهوم آبرونی، "کنایه" باشد که البته در بسیاری از فرهنگ‌های لغات، اغلب کتاب را به عنوان معادلی برای آبرونی آورده‌اند. کنایه فارسی تقسیم‌بندی‌هایی مانند کنایه از صفت، کنایه از موصوف و کنایه از فعل، کنایه قریب و کنایه بعید، اما با هیچ رمز و... دارد. در واقع تقسیم‌بندی‌های کنایه در فارسی بیشتر در کلمات و ترکیبات وجود دارد، در حالی که تقسیم‌بندی آبرونی بیشتر از لحاظ ساختار و محتوای آبرونی در واقع، تضاد ظاهر با واقعیت است. همین ویژگی است که برای آبرونی شراخ مختلفی از جمله آبرونی کلامی، رفتار، فلسفی و... را به همراه می‌آورد.

با این تعاریف مشخص است که کشف منظور اصلی نویسنده از میان کلماتی که برای پنهان کردن آن استفاده کرده است، تا چه میزان برای خواننده جذاب است، به همین منظور بیشتر نویسندگان آبرونیک جهان، از آبرونی برای جذاب‌تر کردن متن خود در درجه اول و در درجه بعدی برای بیان "آنچه می‌خواهند و باید بگویند، اما اجازه ندارند که بگویند" استفاده کرده‌اند. آبرونی راه‌های روشنی برای بیان آنچه ناگفته است، به روشی ناگفته قرار می‌دهد. مطرح کردن

مسائلی که نباید مطرح می‌شدند، به صورتی دو پهلو و دور از صورت اما نزدیک به معنای اصلی، شیوه رندانه نویسندگان آبرونیک جهان است.

گاهی آبرونیست‌ها، در یک نمایشنامه، با ارائه نوعی پیش‌آگاهی، مخاطب را از تناقض موجود در شرایط تصویر شده در نمایش با خبر کرده و مخاطب با آگاهی از این تناقض، در جایگاه آگاهی بالاتری نسبت به قربانی آبرونی - کاراکتری از نمایش که از این تناقض بی‌خبر است - قرار می‌گیرد. این جایگاه آگاهی برتر نسبت به حقایق رخدادهای پیش رو، همان جایگاهی است که بشر از ابتدای خلقت در پی دستیابی به آن بوده و هنوز موفق به تکیه زدن به آن نشده است. جایگاهی که در آن میراندن مکنونات طبیعت باخبر بوده و حقیقت هر امری را دانسته و بتواند با این سطح از دانش، خود را از افتادن در دام بسیاری بلاها برهاند. می‌توان تصور کرد که مخاطب آبرونی تا چه میزان از قرار گرفتن در این جایگاه آگاهی احساس لذت و سرگرمی خواهد کرد.

آبرونی از دیرباز در ادبیات فارسی نیز وجود داشته و یکی از دلایل اصلی جذابیت آثار آبرونیک بودن آنها بوده است. مانند داستان رستم و سهراب، که جذاب‌ترین نکته آن، بی‌خبری پدر و پسر از هم است؛ در حالی که خواننده از این رابطه آگاه است. این جذاب‌ترین نوع آبرونی است، ما می‌که مخاطب از حقیقت امر باخبر است و کاراکترهای نمایش یا داستان در سباده رستم و سهراب هر کدام تصویری اشتباه از رقیب خود دارند و فکر می‌کنند حقیقت آن است که می‌پندارند، حال آنکه مخاطب می‌داند هر دو در اشتباه هستند و واقعیت را چیزی که به نظر می‌رسد در تضاد محض است. از این دست آبرونی‌ها در ادبیات فارسی بسیار دیده می‌شود. به عنوان نمونه ادبیات تمثیلی فارسی نیز نوعی آبرونی است. خود دارد: کاراکترها "چیزی" هستند که در واقعیت "آن چیز" نیستند، بلکه "مجاز" می‌اند از آنچه که باید باشند. در واقع در تمثیل، آنچه می‌بینیم با آنچه منظور نویسنده است متفاوت است - مثلاً "خر" در اشعار مولوی، تمثیلی است از طبقه خاصی از انسان‌ها، پس منظور از "خر" در این اشعار، حیوان "خر" نیست.

این تضاد "بود" و "نمود"، آبرونی است؛ مسلماً چنین آبرونی‌هایی در اقتباس‌های نمایشی از این آثار نیز حضور دارند.

آبرونی در نمایش‌های ایرانی هم حضوری دیرپا دارد. انواع نمایش‌های ایرانی، از نقالی - که به واسطه آبرونیک بودن شاهنامه آبرونی است - تا سیاه‌بازی و ره‌وضی - که پر است از کنایات و شخصیت‌های آبرونیک - از تعزیه و شگردهای آبرونیکش برای فاصله‌گذاری تا بقال‌بازی و خیمه‌شب‌بازی، همگی دارای ویژگی‌های آبرونیک هستند و همین ویژگی‌های آبرونیک، دلیل جذابیت، اخلاق‌آفرینی و ارزش‌آفرینی این نمایش‌ها می‌شده است.

در ادبیات نمایشی ایران نیز به واسطه پشتوانه غنی ادبیات کلاسیک و آبرونیک فارسی، رواج استفاده از آبرونی در کلام عادی و روزمره مردم و نمایش‌های مختلفشان، انواع گوناگون آبرونی دیده می‌شود که در دهه‌هایی که نویسندگان و دولت وقت در تملک هم قرار می‌گرفتند، از سوی نویسندگان، به قصد بیان آنچه اجازه نداشتند بیان کنند، کار گرفته شده است.

از مهم‌ترین مقاطعی که می‌توان در ادبیات نمایشی ایران مورد بررسی قرار داد، دهه اول تولد ادبیات نمایشی در ایران - به صورت کلاسیک و مطابق با اصول نمایشنامه‌نویسی کلاسیک جهان - است. دهه ۱۳۰۰ ه. ش. خواهیم گفت که اغلب نمایش‌های ایرانی متن از پیش نوشته شده در قالب نمایشنامه‌های امروزی نداشته‌اند و از حدود سال ۱۲۰۰ ه. ش. و بعد از تلاش‌های «رفاعت علی» آخوندزاده، نمایشنامه‌نویسی به سبک و شیوه کلاسیک در ایران رواج پیدا کرد. پس می‌توان این برهه را دوره تولد ادبیات نمایشی در ایران در نظر گرفت. در این برهه، شرایط سیاسی خاصی وجود داشت که نویسندگان مجبور بودند در متون خود از آبرونی استفاده کنند. استفاده از آبرونی تا بدانجایی واجب شد که نویسنده‌ای چون میرزا آقا تبریزی، خودش را پشت نامی جعلی - میرزا ملکم خان - پنهان کرد و برای ادامه پیدا کردن فعالیت‌هایش، زندگی آبرونیکی برای خود ساخت.

در دهه نمایشنامه‌نویسی متقدم - میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقا تبریزی -

دارای مشاغل دولتی بودند. طبیعی است که به دلیل نزدیکی به حکومت، بیش از سایرین از فساد و بلوای رایج آگاهی داشته و به دلیل نویسنده بودنشان، بیش از دیگران مسئولیت مطرح کردن کاستی‌ها را داشته‌اند. هر دو نمایشنامه‌نویس ناچار بودند برای بیان آنچه ناگفتنی بود راهی پیدا کنند، راهی که با آن بتوانند هم رسالت خود را به عنوان نویسنده و منتقد اجتماعی به انجام رسانند و هم از شر دولتیان در امان بمانند. هر دوی این نویسندگان به آیرونی پناه بردند. انواع مختلف آیرونی را آثار این دو دیده می‌شود که کارکردهای متفاوتی هم دارند.

اما این آیرونی با بررسی نقش آیرونی در تولد ادبیات نمایشی ایران، با جنبه‌ای متفاوت از سبک نمایشنامه‌نویسان متقدم ایرانی آشنا شده و گونه ایرانی شده آیرونی شناسایی و به عنوان تکنیکی در نگارش نمایشنامه بازشناخته شود. بررسی نحوه خلق مضمین‌های آیرونیک در ادبیات نمایشی ایران و چگونگی استفاده نویسنده از آن در بیان مخونات قلبی‌اش، می‌تواند نمایشنامه‌نویسان جوان را با شیوه‌های بدیعی آشنا سازد تا با استفاده خلاقانه از آنها بر جذابیت نمایشنامه‌های خود بیفزایند.